

Pomogáts Béla

Magyarország megszállása

Kovács Imre könyve és ennek tanulságai

Kovács Imre alakjáról és tevékenységéről jelentőségükhöz képest ritkán szóltak az elmúlt évtizedek történeti vagy irodalomtörténeti kiadványai. Azt jóformán mindenki elismerte, hogy huszadik századi történelmünk kiváló alakjáról van szó, de az országos átalakulások első éveikhez képest, midőn egymást követve jelentek meg régebbi és az emigrációban készült művei, s emlékművét is felavatták alcsúti szülőhelyén, az utóbbi évtizedben viszonylag ritkán emlékeztek meg róla a politika és a történetírás képviselői. Pedig a *Néma forradalom* és annyi más szociográfia, tudományos, publicisztikai és szépirodalmi mű írója, az 1944-es nemzeti ellenállási mozgalom egyik vezéralakja, a Nemzeti Parasztpárt egykori főtitkára történelmünkbe és irodalmunk történetébe egyaránt beírta nevét. Írói munkásságát és politikai tevékenységét nem kerülheti meg sem az irodalomtörténet-írás, sem a történettudomány. Művei teljes joggal foglalnak helyet abban a virtuális bibliotékában, amely nemzeti létünk és önismeretünk drámai dokumentumait gyűjti össze. Ott kellene lenniök a kézikönyvtárakban is, hogy bárki megismerkedjék velük, tanuljon belőlük, és ha kívánja, vitatkozzék a bennük foglaltakkal. Meggyőződésem, hogy Kovács Imre szellemi öröksége méltányos recepciójának új lendületet és értelmezést kell adnunk. Munkásságának és politikai pályájának felgyülemlett tanulságait mindenképpen figyelembe kell vennünk, ha mint nemzet ismerni akarjuk önmagunkat, képességeinket, értékeinket, kudarcainkat, lehetőségeinket. Tartozunk ezzel a jövőnek, amelyet csakis a történelmi tapasztalatok és tanulságok közösségi elsajátítása által lehet megalapozni.

Már csak amiatt is figyelemre méltó Kovács Imre pályafutása és munkássága, mert a hazai közélet több területére is figyelemre méltó örökséget hagyott maga után. Az emlékezet talán mindenekelőtt a magyar politikai életben betöltött történelmi szerepét tarthatja számon, mint a népi írómozgalom és a sokat, újabban többnyire elítélő módon emlegetett „harmadik utas” szellemi és politikai irányzat egyik ideológusát és nagyhatású képviselőjét, emellett természetesen figyelemre méltóak szociográfiai és szépirodalmi művei is, ezek különben politikai szerepének, eszmeteremtői munkásságának az értékeit egészítették ki és szolgálták. A népi mozgalom által kidolgozott és képviselt eszmerendszerek, miként mindez jól ismert, Németh László volt a legnagyobb hatású képviselője, aki több munkájában is azt szorgalmazta, hogy a magyar progresszióknak meg kell haladnia mind a nyugati kapitalizmus, mind a keleti államszocializmus stratégiáit, és a szabadság és az egyenlőség nagy európai (a felvilágosodás és a nagy francia forradalom által kezdeményezett és valójában kétezer esztendő óta a kereszténység által is képviselt) eszméit egyesítve kellene megalapoznia egy igazságosabb és működőképes társadalmat. A magyar népi mozgalom szinte valamennyi vezető egyéniségénél, így Kodolányi Jánosnál, Illyés Gyulánál, Bibó Istvánnál, Szabó Zoltánnál, és természetesen Kovács Imrénél, de korább-

ról Szabó Dezsónél és Móricz Zsigmondnál, mi több, a szociáldemokrata mozgalom, a polgári radikalizmus, a kereszténydemokrácia képviselőinél, szeretném hangsúlyozni, az ötvenhatos forradalom és az akkori egyetemista mozgalom képviselőinél is, tehát igen széles körben kimutathatók ennek a „harmadik utas” gondolatrendszernek a fontosabb következményei.

Annak az egyértelmű és radikális elhatárolódásnak az ellenére, amelyet a magyar szellemi és politikai életben korábban a kommunista, később a polgári demokratikus és a konzervatív áramlatok részéről lehetett tapasztalni, nem kellene eleve elutasítanunk ennek a „harmadik utas” gondolatrendszernek a javaslatait és tanulságait. Azt is meg lehetne fontolni, hogy ez a gondolat a nyugat-európai politikai ideológiákban is teret kapott, csak egyetlen példára hivatkozom: Röpké *A harmadik út* című munkájára, amely Barankovics István értő bevezetőjének kíséretében jelent meg magyarul a háború után.

Kovács Imre közéleti szerepvállalása közel egy évtizeden keresztül határozta meg a magyarországi politikai életet, majd több évtizeden keresztül az emigráció szellemi életét. Első írásai 1934-ben a *Pesti Napló*-ban és a Zilahy Lajos által szerkesztett *Magyarországban* jelentek meg, ezt követve általában a népi mozgalom sajtója – a *Válasz*, a *Kelet Népe*, a *Magyar Út* és a *Szabad Szó* – közölte rendszeresen szociográfiai és politikai írásait. Kapcsolatba került Szekfű Gyulával, aki megnyitotta előtte a *Magyar Szemle* lapjait, igaz, nem könnyen, mert az uradalmi cselédek kereseti és megélhetési viszonyairól szóló első tanulmánya a szerkesztőbizottság elnökének, gróf Bethlen Istvánnak az ellenkezését váltotta ki, és csak Szekfű határozottságának volt köszönhető a megjelenés. Szekfű máskülönbben is támogatta a fiatal falukutató pályakezdését, benne és társaiban: a „húszévesekben” látta azt a nemzedéket, amely az elkerülhetetlennek tartott társadalmi reformok támasza lehet. Ezt a meggyőződését fejezte ki *Három nemzedék és ami utána következik* című munkájának zárószóiban, ahol arról beszélt, hogy a reformpolitika stratégiai felismeréseit a fiatal nemzedék tudósainak, politikusainak kell „szétvinni az egész nemzettestben”, annak a reménynek a jegyében, miszerint „nép és hagyomány, magas- és mélykultúra szintézise nem álom, hanem megvalósuló szükségesség”.

Szekfű mellett támogatóra talált gróf Teleki Pálban is, aki tanára volt az egyetemen, és Győrffy Istvánban, aki bevonta az általa vezetett Országos Táj- és Népkutató Központ munkájába. Ekkor történt az az összeütközés – a kormányhatalommal, és magával Teleki Pállal –, amely nagymértékben megsabta Kovács Imre további útját. A Táj- és Népkutató Központot Teleki hozta létre, az irányítást azonban Győrffyre bízta, aki ezt a munkát Magyar Zoltán egyetemi tanárral osztotta meg. A központ 1938 novemberében a pesti Károlyi-palotában rendezte meg *A földbirtok helyzete Magyarországon* című kiállítását, amely térképek, grafikonok és kimutatások révén hívta fel a figyelmet a nagybirtokrendszer visszasságaira, embertelen következményeire. A kiállítás agrárpolitikai részlegét Kovács Imre rendezte. A nagybirtokos és nagytőkés körök éles támadást indítottak a kiállítás szervezői ellen, ezért Teleki, aki időközben mint vallás- és közoktatásügyi miniszter belépett a kormányba, arra kényszerült, hogy bezárassa a kiállítást és szembeforduljon legjobb tanítványaival. Kovács Imrét ez az affér mindenesetre arról győzte meg, hogy a kormányzat részéről megfogalmazott reformelképzelésekben többé nem bízhat meg, s az ellenzéki értelmiség körében kell keresnie a társadalmi reformok kiküzdésének táborát.

A politikai összeütközés következtében Kovács Imrét eltávolították az egyetemről, ezután újságíróként dolgozott és a népi mozgalomban – vele rokon gondolkodású írók és társadalomtudósok mellett – tevékenykedett. 1937-ben a szerveződő Márciusi Front egyik vezetője lett, kimagasló szerepe volt a Front 1848-as örökséget idéző *Tizenkét Pontjának* megszövegezésében, a pontokat is ő olvasta fel a Nemzeti Múzeum előtt. A Márciusi Front gondolata, ahogy erről Kovács Imre *Márciusi Front, 1937* című, a müncheni *Új Látóhatár*

1977-es évfolyamában megjelent írásában beszámol róla, szinte egyik pillanatról a másikra jelent meg. „A Márciusi Front gondolata – olvassuk – a budapesti Centrál Kávéházban született meg, ahol szerda délutánonként a népi írók találkoztak. Nem valamennyien, csak azok, akik a fővárosban vagy a környékén laktak, s még inkább akikben a megismétlődő beszélgetések során kikristályosodott egy népi, demokratikus program. A törzsvendégek megfértek a nagy kávéház egyik plüssszuátú páholyában. E szerda délutáni összejövetelekről sohasem maradt el Illyés Gyula, Féja Géza, Sárközi György, jómagam. Sokszor odaült hozzánk Kodolányi János, Szabó Lőrinc, esetleg Zilahy Lajos; ha Budapesten volt: Tamási Áron, Erdei Ferenc, Veres Péter. Nagy ritkán Erdélyi József, Sinka István; viszont nem emlékszem, hogy Németh László közénk telepedett volna egyszer is. Ő magányos ember volt, szigetlakó. Ha nem fértünk el a páholyban, odahúztunk még egy asztalt, néhány széket, de a kiterjeszkedett társaság még így sem számolt többet egy tucatnál. Amikor híre ment, főleg a Márciusi Front megalakulásakor, hogy szerda délutánonként a Centrál Kávéházban találkozunk, betoppantak vidéki értelmiségiek, diákok, sőt még parasztok is, aztán aláírás-gyűjtők, érdeklődők.” Ezt követve a Márciusi Front vezetői a tiszántúli radikalizmus hagyományos fellegvárában, Makón rendeztek tömeggyűlést, s ezen ismét kinyilvánították a már meghirdetett követeléseket. A Makói Kiáltvány a mozgalom működési körének kiterjesztését jelentette be, egyszeresmind a szabadságjogok megerősítését kívánta.

Kovács Imre a harmincas évek végén és a háborús esztendőkből bátran szállt szembe az akkori kormányok politikájával, amely végül is történelmének egyik legsúlyosabb katasztrófájába taszította az országot. Szerepet vállalt azokban a politikai mozgalmakban, amelyek azt a feladatot tűzték maguk elé, hogy az országot kivezessék az értelmetlen háborúból, így jelen volt az 1942-ben alakult Történelmi Emlékbizottság tagjai között is, az 1941. november 1-jén a Kerepesi úti temetőben rendezett koszorúzási ünnepségen, amely egyértelműen kiállt az ország háborús részvétele ellen, 1942 márciusában, öt évvel a Márciusi Front megalakulása után, a Petőfi-szobornál és a pesti Vigadóban rendezett demonstráción, ahol ő olvasta fel az ellenállási mozgalom nevében a nevezetes negyvennyolcas, március 15-i követeléseket, majd Bajcsy-Zsilinszky Endrével közösen ő helyezte el a parasztság nevében a szobor talapzatára a koszorút. Miként később elmondja, hirtelen ötlettel „népi ultimátumot” szegezett a hatalommal szemben: beszéde végén Kossuth Lajost idézte, aki kilencvennégy évvel korábban a következőkkel fordult a nemesi követek felé: „Veletek, ha akarjátok, nélkülöletek, sőt ellenetek, ha kell.”

Háborúellenes magatartása következtében még a Vezérkari Főnökség hírhedt kémelhárító szervezetének börtönét is meg kellett járnia. 1942 áprilisában ugyanis Basil Davidson, az angol kémiszolgálat tisztje, valamint a magyar Pálóczi Horváth György újságíró (ugyancsak az angol titkosszolgálat ügynöke) titkos üzenetet juttatott el Budapestre Cserépfalvi Imrének, az ismert könyvkiadónak, Bálint Györgynek, a neves baloldali publicistának és Kovács Imrének. Az üzenethezöz figyelte a Gestapo, s Budapestre érkezve letartóztatta a kémelhárítást. A titkos levél három címzettje így, mit sem sejtve az egész bonyodalomról, ugyancsak a kémelhárítás kezére került. A nyomozók nagyarányú kémkedési és szervezkedési ügyet szerettek volna konstruálni, ez a törekvésük azonban nem sikerült, s nem hosszú idő múltán mind a három gyanúsított szabadlábra került. Kovács Imre mindenesetre megismerkedhetett a Hadik laktanya (a kémelhárítás központja) és a Margit körúti börtön életével, s ennek lakóival, a többi között a lengyel ellenállási mozgalom elfogott futárjaival. A fogság nem törte meg elszántságát, tovább harcolt az ország függetlenségéért. A német megszállás után illegálisba kellett vonulnia. 1944 őszén ő képviselte a parasztságot a Magyar Front vezetőségében, ahol Tildy Zoltán a kisgazdák, Szakasits Árpád a szociáldemokraták és Rajk László a kommunisták képviselője volt. Ez utóbbival kialakult kapcsolatáról érdekes epizódokat felvillantva számolt be szóban forgó emlékiratában. Többször tárgyalt a hatalom képviselőivel is. A kudarcba fulladt

fegyverszüneti kísérlet után Bajcsy-Zsilinszky Endre és Kiss János altábornagy oldalán vett részt a Felszabadító Bizottság munkájában, minderről 1979-ben Torontóban megjelent *Magyarország megszállása* című terjedelmes önéletrajzában adott képet. 1944 és 1945 fordulóján a bizottság küldöttjeként hamis papírokkal akart eljutni a szovjet csapatok parancsnokságára, küldetése azonban nem sikerült.

Ennek a kudarccal végződött küldetésnek a kalandos történetét ugyancsak a *Magyarország megszállásában* beszélte el. 1944 decemberében régi barátjával, Elek Péterrel (akivel már a kemsei falukutatásban együtt dolgozott), valamint Benkő Zoltánnal (aki később a recski internálótábor foglya lett, majd az ötvenhatos forradalom után Nyugatra menekült, és csak a kilencvenes években tért haza) Vámosmikolánál átjutottak a frontvonalon. Hamis igazolvánnyal indultak útnak, ezeket azonban megsemmisítették, nehogy egy esetleges német katonai igazoltatás alkalmával lebukjanak. Jelentkeztek az első szovjet alakulatnál, ahol kezdetben jóindulattal fogadták őket, Malinovszkij marsall frontparancsnokhoz megsemmisítettek eljutni. A szovjet kémelhárítás ugyanis Kovács Imrét magyar alezredesnek hitte, aki elképzelésük szerint szovjetellenes partizánmozgalom szervezésére ment át a frontvonalon. Elkülönítették társaitól, hogy személyazonosságát az időközben megalakult debreceni kormány valamelyik tisztviselője által igazolhassa. Megjárta a katonai börtönt is, végül a gödöllői hadifogolytáborból sikerült megszöknie: február közepén érkezett vissza a fővárosba, és Cserépfalvi Imre segítségével jutott el a budapesti kommunista pártbizottság épületébe, ahol Vas Zoltán fogadta. A következő elhatározással tért vissza a politikai életbe: „Próbáljuk meg a demokráciát magyarul, a magunk képére és sajátosságára megteremteni.”

A kialakuló politikai életben a Nemzeti Parasztpárt főtitkáraként kapott fontos szerepet, ezen a poszton állandó vitában állt a pártnak azokkal a vezetőivel, így Erdei Ferencsel, Darvas Józseffel, akik már akkor Vorosilov marsall és Rákosi Mátyás tanácsait, mi több, utasításait követték, illetve Veres Péterrel, aki politikai téren tragikusan tájékozatlannak, félrevezethetőnek bizonyult. A párton belül kialakult szakadást, Kovács Imre politikai reményvesztését és közeli visszavonulását jelezte a *Válasz* 1946. novemberi számában megjelent *A demokrácia útja Magyarországon* című tanulmánya, ebben a magyar demokrácia fejlődésének nehézségeivel és korlátaival vetett számot, mintegy előre látva, hogy ennek a demokráciának a gyors eróziója elkövetkezett. Komoly bírálattal beszélt arról, hogy a magyar politikai életben nincsenek a demokráciának igazi hagyományai: „*Úgy lettünk demokraták, hogy nem voltunk demokraták. A múltunkban vannak demokratikus törekvések, a nép minden időben a maga módján és eszközeivel a lehetőségek határain belül demokráciát akart, a magyar történelem kettős mozgású, társadalmi és nemzeti harcok szünni nem akaró folyamata, a nép fölfelé, a nemzet kifelé harcol szabadságáért, életéért: a magyar uralmi szerkezet azonban a legutóbbi időkig antidemokratikus. A heroikus magatartás sem az egyik, sem a másik irányba nem hozza meg a kívánt eredményt, a nemzetközi erők küzdelme szabja meg belső berendezkedésünket, az első századok nagy hatalmi politikáját leszámítva alkalmazkodó nép vagyunk. Nagy próbálkozásainkra minden nemzet büszke lehetne. Közép-Európában elsők voltunk népi és nemzeti szabadságharcainkkal, a legtöbbször mégis engednie kellett a nagyobb nyomásnak, a nagyobb erőnek, annyira, hogy hovatovább a passzivitás a magyarság legjellemzőbb vonása.*” Ennek a múltból átörökölt passzivitásnak a hatását észlelte az 1945-ös fordulat után is. Ez a passzivitás már csak azért is rendkívül káros következményekkel járt, mert a teljesen új történelmi helyzetben valószínűleg újra meg kellett alapítani a magyar államot, létre kellett hozni a modern magyar nemzetet, és az ezzel járó könyörtelen politikai küzdelem nagy lehetőséget adott arra, hogy ismét diktatórikus erők vegyék kezükbe az ország irányítását.

A tanulmányra a *Szabad Népből* Révai József válaszolt, igen szigorúan utasítva vissza Kovács Imre érveit. Ez a vita döntötte el az író további sorsát: a parasztpárt főtitkára mind bizalmatlanabban figyelte a kommunista vezetőség politikáját, Rákosi Mátyás cso-

portja pedig mind tűrhetetlenebbnek érezte, hogy az egyik szövetséges párt élén olyan politikus áll, aki szembe kíván szegülni hatalmi törekvéseivel. 1947 elején, midőn az elvi viták már a gyakorlati politika mezejére csaptak át, és Rákosiék kezdeményezésére a szovjet állambiztonsági szervek letartóztatták Kovács Bélát, a kisgazdapárt főtitkárát, Kovács Imre lemondott a politikai életben viselt tisztségeiről, és barátaival, a többi között Sz. Szabó Pál volt népjóléti államtitkárral, Pap István képviselővel és Molnár Józseffel, a nagybudapesti pártszervezet volt főtitkárával elhagyta azt a pártot, amelynek sikere érdekében oly sokat tevékenykedett. A következő országgyűlési választáson már ellenzéki programmal, mint Balogh István Független Demokrata Pártjának jelöltje, szerzett mandátumot. Szeptemberben a Balogh-párttal együtt a Független Kisgazdapárthoz csatlakozott, a tervezett nagyobb pártalakulat azonban már nem épülhetett ki. Ellenkezéssel, Kovács Imre veszélyeztetett helyzetbe került, egyre-másra kapta a figyelmeztetéseket arról, hogy a politikai rendőrség valamilyen akcióra készül ellene. Mint *Elindultam szép hazámból – onnét-e? És hova jutottam* című – 1975-ben keletkezett, s az *Új Látóhatárban* 1981-ben megjelent emigrációs önéletrajzában elmondja, csakhamar arra kellett eszmélnie, hogy összeesküvéssel vádolják: „Rövidesen minden kétségem eloszlott. Lakásomról (Váczi utca és a Kaas Ivor utca sarkán) gyalog jártam be a parlamentbe. Fél tízkor indultam, a sarki újságárusnál megvettem a Szabadság c. kommunista bulvárlapot, első oldalán öklömnnyel betűk ordították: Kovács Imre összeesküvése Pfeiffer Zoltánnal a népi demokrácia megdöntésére (máig sem tudom, hogy miért pont vele párosítottak). Pfeiffer rövidesen családostul távozott, tudtam, én se maradhatok sokáig; de azt is tudtam, hogy méltósággal kell elmennem. Magyarország a hazám, szép, nagy terveim voltak vele; sunyi módon nem somfordálhatok el.” Ezt követve 1947. november 17-én, Prágán keresztül, titokban elhagyta az országot és emigrációba vonult. Nem akarta az emigrációt választani, de nem indokolatlanul látta úgy, hogy a Rákosi-féle politika, illetve az, hogy ezzel a politikával szembe fordult, veszélyezteti szabadságát, esetleg pusztá életét.

Mindezzel Kovács Imrénél az a politikai tevékenysége, amelyet *Magyarország megszállása* című könyve részletesen és elemző módon ismertet, kényszerű módon véget ért. Meg kell állapítanom, hogy számos magyarországi elvbarátjának és politikustársának a szerepvállalásával ellentétben egyáltalán nem dicstelenül, minthogy ő nem csak a háború idején, és nem csak a háborút követő három „demokratikus” esztendőben, hanem élete végéig hű maradt azokhoz az elvekhez, eszményekhez, amelyeket fiatalon képviselt. Ezek az eszmények az imént érintett „harmadik út” gondolköréből származtak, ezeket képviselték, jóllehet feltűnése idején: a harmincas évek közepén még elutasította ezt az ideológiát. Az 1943-as szárszói találkozáson még bizalmatlanul figyelte Németh László előadását, és visszatekintve a „népi mozgalom hőskorára” később is szóvá tette ezt a bizalmatlanságát: „Abban akkor nem tudtam egyetérteni Németh Lászlóval, hogy a magyarság egyik fél között sem választhat, csak a harmadik oldal egy harmadik út maradt számára. En azt vallottam, hogy igenis állást kell foglaljunk és választanunk kell, különben vakon zuhanhatunk a vesztes sorsába, ami meg is történt”. (*Új Látóhatár*, 1958) Emigrációs tapasztalatai következtében Szabó Zoltánhoz és Gombos Gyulához hasonlóan alakította ki azt a meggyőződését, hogy a két ideológia és politikai világrendszer küzdelmében a „harmadik út” ideológiáját, egyféle „demokratikus szocializmus”, de mondhatjuk így is: szociális tekintetben a hatékony demokrácia eszmekörét kell képviselnie. (Azért merészkedtem erre a tautológiára, mert a magyar politikai nyelvzetben jelenleg a „szocialista”, a „szocializmus” szavaknak szinte általánosan pejoratív értelme van, minden bizonnyal a Kádár János nevéhez köthető korszak következtében, holott a „szocializmus” fogalmának az eredeti magyar politikai hagyomány szerint vajmi kevés köze van Rákosi és Kádár uralmához és ideológiájához.) Kovács Imre ideológiai és politikai állásfoglalását hitelesen jellemzik azok a megállapítások, amelyek Molnár József *A „harmadik út” politikusa* című – az írópolitikus ötvenedik születésnapja

alkalmából készült – tanulmányában olvashatók: „Az író és politikus Kovács Imre a »harmadik út« egyik legjellegzetesebb magyar képviselője. Már kora ifjúságától kezdve radikális forradalmár, de nem marxista. Szinte egész életét a szegény parasztság ügyének szentelte, mégsem osztályharcos szempontok vezették. [...] A társadalmi-haladás gondolatát már politikai pályája kezdetétől szinte ösztönösen kapcsolta össze a nemzet felemelkedésének és függetlenségének ügyével. Forradalmisága a magyar radikalizmusnak volt szerves folytatása...” (Új Látóhatár, 1963. 2. sz.)

A „harmadik út” eszmei hagyományát Kovács Imre a népi mozgalom ideológiájában találta meg, pontosabban azt fogadta el a népi ideológia autentikus változásának, ami a „harmadik utas” gondolkodását képviselte. Ezt a meggyőződését fejezik ki azok a tanulmányai, amelyeket a *Látóhatárban*, illetve az *Új Látóhatárban* adott közre a népi mozgalom történetéről és nagyobb egyéniségeiről. A *népi mozgalom hőskora* (1958) című tanulmányában személyes tapasztalatainak tükrében mutatta be a mozgalom történetét a kemsei falukutató táborozástól a parasztpárt megalapításáig. Az *eredet és az örökség* (1962), illetve *Márciusi Front, 1937* (1977) című (már idézett) írásában az 1937-es mozgalom kialakulását és jelentőségét mutatta be. A Márciusi Front létrehozásában látta a népi mozgalom egyik legfontosabb eredményét, ugyanakkor a hazai történetírással szemben, amely a szervezkedés népfrontos jellegét és a kommunista párt kezdeményező szerepét emelte ki, amellet érvelt, hogy az 1937-es politikai mozgalom szervezésében és ideológiájának kialakításában szinte kizárólagosan a népi tábor képviselőinek volt szerepe, és az illegális kommunista mozgalom képviselői legfeljebb csupán csatlakoztak a szervezkedéshez (amelyet később ki akartak sajátítani). *Németh László megkövetése* (1960), illetve *Találkozásaim Németh Lászlóval* (1971) című írásaiban – amellet, hogy eleven portrét rajzolt íróársáról – Németh „harmadik utas”-koncepcióját elevenítette fel, mintegy korrigálva azt a véleményét, amely korábban bizalmatlanságot mutatott Németh gondolataival szemben. A *hetvenéves Veres Péter* (1960) című emlékezésében Veres Péter írói pályájának és a népi mozgalom történetének teljesebb ismeretében közölt érdekes adalékokat. A népi mozgalom múltjáról és törekvéseiről vallott nézeteit a *Márciusi Front* című, korábban már idézett munkájában foglalta össze.

Munkásságának másik nagyobb területét a világháború és az utána következő koalíciós korszak eseményeinek történeti feldolgozása alkotja. Ezek a rendkívül bonyolult és drámai esztendők – 1941 és 1947 között – voltak politikai tevékenységének a legfontosabb évei, személyes sorsa ekkor érintkezett a leginkább az ország sorsával, és ideológiai-politikai befolyása is természetesen ekkor volt a legnagyobb. Mint történelmi idők tanúja adott képet mindazokról az eseményekről, amelyeket személyes tapasztalataiból ismert: önéletrajzi emlékei, a kor történetére vonatkozó dokumentumai és az események hátterét elemző fejtegetései historiai forrásokat és adalékokat jelentenek. *Kiugrási kísérletek a második világháborúban* (1963), *Duke ezredes jelentkezik* (1968), valamint *Lengyel menekültek és francia hadifoglyok Magyarországon 1939–1945* (Beszélgetés Varga Bélával, 1980) című tanulmányai, illetve beszélgetése a második világháború történetéről, *Egy évszak emberei* (1967) és *Egy kísérlet bukása* (1981) című írásai pedig a koalíciós korszak politikai konfliktusaival foglalkoznak.

Önéletrajzi és történelmi emlékeinek összegző feldolgozását, imént felsorolt történelmi tanulmányait is beledolgozva a nagyszabású összefoglalásba, *Magyarország megszállása* című (1979-ben Torontóban, majd, második kiadásban, 1990-ben Budapesten megjelent) munkájában végezte el. Ez a műve az önéletrajzi dokumentumregény és a történelem-politikai publicisztika módszerét vegyíti egymással, ahogy a korszakkal foglalkozó más önéletrajzi és politikatörténeti művek (például Kállay Miklós, Szegedy-Maszák Aladár, Nagy Ferenc, Kertész István, Kádár Gyula, Almásy Pál és mások visszaemlékezései is). A személyes visszatekintés, az események krónikája többször is a politikai vitairatok szenvedélyébe csap át, a könyv írója a pamfletok indulatával eleveníti fel a kommunista vezetéssel vagy a parasztpárti baloldallal történt összecsapásait. „Öt év történetét írtam

meg – hangzik a terjedelmes munka előszava – 1942-től 1947-ig, jórészt személyes élmények és tapasztalatok alapján, háttérben a nagyhatalmak roppant összecsapásának és végzetes tévedéseinek felvázolásával. Az öt év a magyar történelem legtragikusabb szakasza, vereséggel és bukással, majd újrakezdéssel.” Az összefoglalás célja az volt, hogy megfelelően érzékeltesse annak a történelmi átalakulásnak a jelentőségét, amelynek Kovács Imre is tudatában volt, jóllehet következményeit kritikusan szemlélte, és számos eredményét erősen vitatta. Azt azonban – ellentétben a politikai emigráció konzervatív szárnyával – ő is elismerte, hogy az 1945-ös korszakforduló új lehetőségeket nyitott meg a magyar nép előtt: „Történelmünket nagy, drámai és tragikus események gyakran megszakították, de ugyanannak a rendszernek a folyamatoságát érintetlenül hagyták. A fordulópont 1945: lezárult az a hosszú-hosszú folyamat, amit büszkén ezerévről nevezünk és elkezdődött egy új korszak, aminek megjelölésére még nincs kellő távlatunk. Eddigi jellegében az új korszak mindannak az ellenkezője, amit az ezerév képvisel és szimbolizál, de akárhogyan is lesz, akármit hoz a jövő, a fejlődés előreviszi a magyarságot, ismeretlen rendeltetésére felé, nem pedig hátra, hogy megtörténjen, sirva a múltjára boruljon.”

Ez a könyve is tanúsítja, hogy egész munkásságát a politika iránti szenvedélyes érdeklődés hatotta át, távolból is élénk figyelemmel kísérte a magyarországi, illetve kelet-európai eseményeket, igyekezett világpolitikai összefüggésben elhelyezni megfigyeléseit, következtetéseit. Számos olyan politikai eseményről, tervezetről, megbeszélésekről, vitáról adott beszámolót, amelyet, mint ezek résztvevője és tanúja, közlőként ismerhetett. Emlékirata a magyar memoár-irodalom nagy hagyományait követi, ez a hagyomány a magyar elbeszélő próza igen régi és nagy hatású műfaji konstrukciója, bátran állíthatjuk a regényirodalom mellé. Ez a hagyomány (miként ez irodalomtörténeti közhely) Erdélyben keletkezett a 17–18. század viharai között. Börtönviselt államférfiak, megcsalatott gondolkodók, magányba szorult remeték számoltak be sorsukról, adták elő életük magyarázatát és „mentségét”. Kemény János, a rabságba jutott fejedelem, Bethlen Miklós, a bukott diplomata, Tótfalusi Kis Miklós, a cselszövés áldozatául esett tudós nyomdász, Árva Bethlen Kata, a világtól elfordult nagyszony és Apor Péter, a változó időközön zsörtölődő, idős államférfi vetették meg az emlékirat műfaj alapjait. E műfajnak azóta is kitüntetett szerep jutott az erdélyi magyar prózában, és ennél tágasabban a magyar nemzeti elbeszélőirodalom hagyományai között. A változó sors, a viharos történelem ugyanis mindig gondoskodott arról, hogy a számadásra készülőknek legyen miről beszélniük, és a közvélemény is várta azoknak az eligazító beszámolóit, akik személyesen vettek részt az eseményekben, esetleg alakították ezeket. A 19. és 20. században is virágzott a memoár műfaja: előbb Bölöni Farkas Sándor, Teleki Sándor, Pálffy János, Deák Farkas és Koós Ferenc, majd a két világháború között Bánffy Miklós, Ligeti Ernő, Szántó György és Kuncz Aladár írta meg a maga emlékiratát. És természetesen a szűkebb Magyarország irodalmában is igen nagy szerepet töltött be ez a tradíció, korábban Kazinczy Ferenc, Kossuth Lajos, Pulszky Ferenc, majd Déry Tibor, Németh László, Illyés Gyula és mások visszaemlékezéseiben, memoárjaiban.

A klasszikus erdélyi és magyarországi emlékiratnak megvannak a maga irodalomszociológiai és formatörténeti hagyományai. Általában akkor készültek ezek az emlékezések, amidőn szerzőjük már megvált attól a szereptől, amelyet korábban betöltött a társadalomban, a közélet harcaiban, formájuk ezért az utólagos számvetés, a jövőnek, a nemzeti közösségnek vagy Istennek szóló vallomás. Az emlékező mintegy végső számadásra készült, életének és cselekedeteinek „mentségét” kívánta papírra vetni. Nem azért, hogy igazolja magát a közvélemény, a világ vagy a jövő előtt. „...én ezt nem a haszontalan hírnek, névnek viszketegetes kívánságából cselekszem – írta Bethlen Miklós önéletírásának bevezető fejezetében –, mit használ énnékem, kiváltképpen holtom után, ha valaki az én életemet tudja, és ha jól szól is róla; viszont mit árt, ha nem tudja, vagy rosszul szól is róla?” Az írói munka nem a

dicsőséget célozta meg, hanem a sorsot és a pályát zárta le, mindazonáltal van közösségi feladata is, az utódoknak szolgált tanulság és eligazítás gyanánt. A családnak, a barátoknak, a hitfelekezetnek. „Azért ez az írás légyen fegyver, pajzs helyén nálok – olvassuk Bethlen Miklónál –, mellyel oltalmazták magokat, nem engemet...” Az emlékiratokban megidézett történelem az utódokat akarta felvilágosítani, eligazítani. Ebben a szándékban a magyar memoár- és naplóirodalom legújabb korszaka is osztozott: az írók és közéleti emberek egyrészt maguk is „mentségnek” tekintették mindazt, amit papírra vetettek, tetteiket és politikai, morális döntéseiket világították meg, azt, hogy miért kellett úgy cselekedniük, ahogy cselekedtek a közép- és kelet-európai történelem elmúlt drámai időszakának fordulatok eseményei és kényszerűségei között. Jelen voltak a történelemben, vagy csak elszenvedtek a történelem fordulóit, engedtek kényszerűségeinek, és ennek a történelmi jelenlétnek a körülményeire és következményeire kerestek magyarázatot. De nem a „mentség” foglalkoztatta elsősorban őket, semmiképpen sem az öngazolás, nem a múltat akarták dicsfénybe öltöztetni vagy mentegezni, Bethlen Miklóshoz hasonlóan a huszadik századi magyar memoárirók, így Kovács Imre sem hírnevüket készültek gyarapítani, inkább arra vágytak, hogy a történelmi korszak tanulságait vonják le, most már nemcsak a család, a barátok, az eklézsia számára, mint a régiek, hanem egy tágasabb közösségnek, a magyarságnak, talán Kelet- és Közép-Európa közös történelmi sorsot hordozó népeinek.

A memoárirodalom jelene persze nemcsak szociológiájában és moráljában kötődik a klasszikus hagyományokhoz, hanem irodalmi formáiban is, az önéletírás szervezője a múlt idő, az egymásra épülő események sorozata. Kompozíciója így azt az elvet követi, amelyet Halász Gábor *Az újabb regényről* című tanulmányában, szemben a 19. századi regény „koncentrikus” szerkezetével, „lineáris” rendnek nevezett. Olyan regényről, tágasabb értelemben olyan elbeszélő műről van szó, amelynek belső arányait nem a hősök cselekvése, és e cselekvések társadalmi, illetve lélektani motívumrendszerének felkutatása hozza létre, hanem az egymás után leírt események és életjelenségek időrendbe szedett sorozata. Ez a műfaj elsősorban panorámát kínál, egy korszak változatos életét és egy ember változó sorsát mutatja be, és ezért az epikus anyag megtűri, sőt megköveteli a kitérőket, a kommentárokat. Az előadást hol a személyes vallomás, hol a politikus szenvedély, hol az értekező tárgyilagosság szövi át. Voltak írók, például Kolozsvári Grandpierre Emil, akik a magyar próza természetes karakterét látják ennek a memoárirodalomnak a hagyományaiban, a „lineáris” előadásban, és abban, hogy a cselekmény zárt körét minduntalan megszakítják a dokumentatív és kommentatív elemek. Mindennek nagymértékben megfelel Kovács Imre emlékirata is, amellyel, hogy igen tüzetesen és elemző módon, emellett erős kritikai érzékel mutatta be az úgynevezett „koalíciós korszak” eseményeit: a szovjet megszálló hatalom erőszakosságát és arroganciáját, a kommunista párt Rákosi Máttyás személyéhez köthető manipulációit és a demokratikus mozgalmak (a parasztpárt, a kisgazdapárt, a kereszténydemokrácia és a szociáldemokrata párt) erőtlenségét. Mindenekelőtt rámutatott azoknak a politikusoknak a tévedéseire és bűneire, akik személyes hatalmi ambícióik oltárán feláldozták saját pártjuk és a magyar demokrácia érdekeit. Természetesen a maga személyes élettörténetét: küzdelmeit, vívódásait, reményeit és csalódásait is bemutatta.

Visszatekintése igen tartalmas és gazdag munka, aligha akad olyan memoár vagy történelmi feldolgozás, amely ehhez hasonló hitelességgel és elemzőkészséggel ábrázolta volna a drámai mozzanatokban bővelkedő rövid történelmi korszak (1942–1947) eseményeit, közéleti küzdelmeit és szereplőit. Az író az imént említett emlékirat-irodalom hagyományai szerint dolgozta fel anyagát, igen festői arcképekben idézi fel szereplőinek, például Horthy Miklósnak, Kállay Miklósnak, Lakatos Gézának, Tildy Zoltánnak, Nagy Ferencnek, Rákosi Máttyásnak, Szakasits Árpádnak, Kovács Bélának az alakját, igen érdekesekek azok a megjegyzések is, amelyeket az ország végzetét megszabó nagyhatalmak

vezetőiről: Hitlerről, Veeseenmayerről, Sztálinról és Molotovról tesz. Ismerte őket, sokat személyes tapasztalatokból, de akivel nem találkozott, azokról is hiteles és eredeti véleménye van. Visszatekintése nem nélkülözi a szépirodalmi, mondhatnám, regényírói készségeket sem, alkalomadtán vitriolos iróniával mutatja be az általa megörökített történelmi események szereplőit. Csupán egyetlen mozzanatra hívnám fel a figyelmet, a könyv egy helyén Ujszászy Istvánnak, a Horthy-rendszer kémelhárító főnökének és Rajk Lászlónak, az illegális kommunista párt vezetőjének a találkozását idézi fel, ez a megbeszélés a német hadsereggel történő szembefordulás stratégiáját volt hivatva kidolgozni.

Ennek során a következők olvashatók: *„Már csak egymásnak beszéltek. Beszéltek és ittak. Hagytam őket. A kandallóhoz ültem: én is ittam. Azok monoton, halk hangon a dialektikus materializmus törvényeinek szigorú alkalmazásával végig tárgyalták a magyar történelmet a honalapító Szent István királytól, az »ország-gyarapító« Horthy Miklósig. Az ezer év nagy idő, a beszélgetés is hosszú volt, olyan hosszú, hogy ők is, én is az üveg fenekére értünk. Az italtól megszelídültek, megenyhültek, a Hadik-laktanyát szükséges rossznak minősítették, az államhatalom mindenhatóságát kölcsönösen elismerték.*

Az utolsó poharat egymásra ürítették:

– László!

– István!

Féltem, hogy összelelkeznek, de az egyiket úri magyar gögje, a másikat kommunista öntudata visszatartotta az illumináltságukban is lealacsonyító, komikusnak ígérkező jelenettől. A búcsúzásnál hosszasan kezét szorítottak, Rajk megjegyezte:

– Tanulságos este volt.

Ujszászy őszintén válaszolta:

– És megnyugtató...

Memorandumunkat gyorsan a kezébe nyomtam!”

A jelenet, az emlékező szándéka szerint is, komikus színezetet kap, holott igazában tragikusnak lehetne minősíteni, hiszen azt mutatja be, hogy a magyar politikai spektrum szélső helyein elhelyezkedő személyek, akik természetesen a mögöttük álló irányzatot és stratégiát képviselik, azaz a radikálisan jobboldali, a két világháború közötti korszak uralmi rendszerében egy időben, nevezetesen a második világháború idején vezető szerepet betöltő tábornok, azaz Ujszászy István és a kommunista párt egyik vezető személyisége, akit súlyos felelősség terhelt az 1945 és 1949 közé eső korszak bűneiért, azaz Rajk László, igaz, akkor éppen egy „jó ügy” szolgálatában mennyire megértették egymást, miközben a demokrácia: a polgári függetlenség és a nemzeti szabadság érdekeit képviselő Kovács Imrének szinte csak a megfigyelő szerepe jutott. Mindez egy kis tragikomikus jelenet színpadán jelzi a magyar demokrácia törekenységét is. Ugyanakkor arra is fel lehet figyelni, hogy mind a jobboldali radikális kémelhárító főnök, mind a kommunista pártvezér tragikus módon végezte életét: Ujszászy tábornok, valószínűleg még 1945-ben, szovjet lágériben, Rajk László pedig, mint közismert, a kommunista rendszer akasztófáján fejezte be pályafutását, egyedül a „középen” elhelyezkedő, és az imént felidézett beszélgetés során a rezonőr szerepét kapó Kovács Imre vehetett búcsút az élettől emberi körülmények között.

Végül is Kovács Imre munkáját, mind a bemutatott korszak hihetetlenül érdekes, és ugyanakkor tragédiák közé vezető történetének ábrázolása, publicisztikai és írói erényei következtében a magyar memoárirodalom olvasmányos és tanulságos művei között kell számon tartanunk. Most, az író születésének centenáriuma el kellene gondolkodnunk azon, hogy mi minden nála található megállapítást, tanulságot, elemzést kellene egy hitelesebb és ígéretesebb nemzet- és történelemkép kialakítása érdekében hasznosítani. *A Magyarország megszállása* ugyanis olyan munka, amely ma is gondolkodást, számvetést, időnként önvizsgálatot követel.